

Venäläisen luonnonfilosofisen proosan jokigrafia

Mika Perkiömäki

Harva Venäjän ulkopuolella tietää, että Neuvostoliitossa oli vahva ympäristöliike ja että sen johdossa oli arvovaltaisia, kautta maan suosittuja kirjailijoita. Vielä harvempi on kiinnittänyt huomiota siihen, että monet heistä kytivät ympäristöhuolen joen hyvinvointiin. Väitöskirjassani olen tutkinut millaisin tavoin tämä kytkentä syntyy.

Useimmat venäläiset kasvavat joen äärellä. Tähän ”omaan jokeen” muodostuu läpi elämän kantava kiinteä suhde. Jenisein kasvatille Jenisei on aina jotain erityistä, Angaran rannoilla kasvanut kaipaa Obin varrelle muutettuaan kotijoelleen. Suomalaisen järvien kasvatin on vaikea ymmärtää tällaista erityissuhdetta jokeen. Miten joki voi olla niin tärkeä?

Avain venäläiseen jokisuhteeseen piilee maantieteessä. Mennään vaikkapa siperialaiseen Krasnojarskin miljoonakaupunkiin. Sieltä on matkaa Pohjoiselle jäämerelle 1 500 km, Keltaisellemerelle tai Ohotanmerelle etäisyyttä on 2 600 km, Intian valtamerelle tulee 3 700 km, Arabianmerelle 4 000 km. Suurin osa Venäjästä on alueella, jonka maasto on hyvin vaikeakulkuista, ja ilman jokia Siperiassa ei ihmisiä asuisi. Joet tarjoavat ravinnon ja kulkuväylät, elämän. Ja koska Siperian maamassa on valtava, myös joet ovat valtavia, sillä niillä on pitkä matka kuljettavanaan.

Tärkeimmät siperialaiset joet saavat alkunsa Keski-Aasian vuorilta ja laskevat Pohjoiseen jäämereen. Jenisein, Obin, Irtyšin, Angaran ja Lenan rannoille ihmisasutus on keskittynyt. Piirre leimaa koko laajaa Venäjänmaata; sen 25 suurimmasta kaupungista joka ikinen sijaitsee joen rannalla.

Ei ole siis ihme, että joen yhteiskunnalliset ja kulttuuriset merkitykset ovat Venäjällä suuret. Kaikissa kulttuureissa veteen liitetään suuria symbolisia merkityksiä. Yleensä vesi on kaiken olevaisen lähtökohta ja siten usein suorastaan pyhää. Venäjälläkin on pyhät vetensä, Baikal-järvi ja pyhät lähteet. Jokiin pyhiä merkityksiä on liitetty vähemmän. Ehkä joki on kaikessa tärkeidessään ja mahtavuudessaankin jotain liian arkista ollakseen pyhä? Toisin on Egyptissä, jonka pyhän Niilin neuvostoinsinöörit kävivät 1960-luvulla patoamassa ymmärtämättä mitä tekivät.

Tämän pohjalta ei ole yllättävää, että venäläisen kirjallisuuden historiassa joki esiintyy usein. Jo lähes tuhat vuotta sitten ruhtinas Igor vertaili *Laulussa Igorin sotaretkestä* (*Slovo o polku Igoreve*, n. 1185) eri jokia dialogissaan Donets-joen kanssa. Igorin sotaretki tapahtui keskiaikaisen Kiovan Venäjän mailla ja vesillä, niinpä hänen jokiaan ovat suurelta osin nykyisten Valko-Venäjän ja Ukrainan halki virtaavat Don ja Dnepr. Moskovan myöhempi nousu venäläisen kulttuurin keskuksiksi siirsi huomion itäisempiin jokiin, ennen kaikkea Volgalle. ”Äiti-Volgasta” tulikin Venäjän tärkein joki, jota 1700- ja 1800-lukujen vaihteen runoudessa käytettiin Venäjän mahtavuuden symbolina. 1800-luku vahvisti Volga-kuvastoa realistisella esittämisellä: Volgasta tuli yhtäältä idylli, toisaalta karu ”orjuuden ja murheen joki”, alempien yhteiskuntaluokkien representaatio. Volgan lautturit ja heidän tuskansa tunnetaan yhä.

Volgalle kehittyi 1800-luvun jälkipuoliskolla myös venäläinen turismi. Tuolloin joesta kirjoitettiin lukuisia matkakirjoja ja jokimaiseman luonnonkauneutta alettiin arvostaa. Keisarillisen ajan Venäjällä Volgan merkitys kansallisen identiteetin ilmentäjänä sekä keisari-imperiumin osien yhdistäjänä oli tärkeä: Volgan varrella asui lukuisia eri kansallisuuksia. Lisäksi joki oli tärkeä sodan- ja kaupankäynnin reitti itään sekä ortodoksisen ja islamilaisen maailman yhteinen rajapinta.

1900-luku toi Venäjän yhteiskuntaan ennennäkemättömiä mullistuksia, niin myös venäläiseen luontoon. Stalinin Neuvostoliitossa hallitsematon luonto piti kesyttää ihmisen hyötykäyttöön. Joella oli tässä luonnon ja kulttuurin välisessä kamppailussa tärkeä rooli sekä symbolisesti että konkreettisesti. Vesivoimaloiden avulla joet voitiin valjastaa tuottamaan energiaa, ja kirjallisuudessa joen symbolinen arvo modernisaatiolle, taloudelle ja politiikalle alistettuna käyttövoimana oli suuri. Vaikka vesivoiman tuottamiseksi toteutetut jättiläisprojektit eivät aina olleet taloudellisesti järkeviä, niiden symbolinen arvo oli valtava. On varmaankin tuntunut hyvältä sanoa, että me Neuvostoliitossa rakensimme suuremman padon kuin amerikkalaiset.

Stalinin kuoltua uusi johto tuomitsi hänen hirmuvaltansa ja salli vapaamman kulttuurielämän. Yhteiskunta tuli yhä tietoisemmaksi meneillään olleesta ympäristökatastrofista. Suurten jokien varsille rakennettujen vesivoimaloiden patoamien vesien tuottamat tekojärvet olivat hukuttaneet alleen valtavat määrät maata, ihmisasutusta ja villiä luontoa sekä aiheuttaneet nopeita muutoksia ekosysteemeissä. Suunnitelmat yhä suuremmista patoaltaista, yhä massiivisemmista kastelukanavista ja jopa Siperian suurten jokien virtaussuunnan kääntämisestä, ydinpommien avulla, Keski-Aasian kuivien arojen ja aavikoiden kastelemiseksi alkoivat herättää huolta. 1960-luvun alussa alettiin kajota jopa kaikkein pyhimpään: Baikäljärven poikkeuksellisen puhdas vesi haluttiin valjastaa puolustusvoimien käyttöön rakentamalla sinne kaksi erityislaatuista pommikoneen rengasmateriaalia tuottavaa tehdasta. Projekti herätti suurta vastarintaa: lukuisat huomattavat tutkijat ja kirjailijat vastustivat päätöstä, ja heidän ympärilleen syntyi uusi neuvostoliittolainen ympäristöliike, joka pyrki perumaan tehtaiden rakentamisen. Baikalskin tehdas avattiin yhtä kaikki vuonna 1966 ja Selenginskin muutamaa vuotta myöhemmin. Niissä tosin tuotettiin vain ihan tavallisia renkaita, paperia ja selluloosaa sekä ravintohiivaa sioille.

Oma kiinnostukseni jokiin venäläisessä kirjallisuudessa keskittyy juuri näihin aikoihin. Vaikka neuvostojohdon ote kulttuurielämästä jälleen 1960-luvun lopulta alkaen tiukentui ja vaikka yhä uusia vesivoimaloita suunniteltiin, oli yhteiskunnassa tapahtunut peruuttamaton murros, jonka airuina oli Siperiasta kotoisin olevia kirjailijoita. Kirjallisuuskeskeisellä Venäjällä ja Neuvostoliiton säännellyssä yhteiskunnallisessa keskustelussa kirjailijoiden merkitys yleiseen mielipiteeseen oli suuri. Jo vuonna 1960 Neuvostoliiton ministerineuvosto

oli kuvannut maan valtajokia pahoin saastuneiksi, mutta harva luki ministerineuvoston päätöslausemia. Siperialaisten niin sanotun kyläproosan tai luonnonfilosofisen proosan kirjoittajien kirjoja sen sijaan luettiin miljoonittain. Ihmisen ja luonnon välisiin suhteisiin liittyen esiin nousi kolme kirjailijaa, joilla kaikilla oli erityinen suhde jokeen: Viktor Astafjev, Valentin Rasputin ja Sergei Zalygin. Väitöskirjassani olen selvittänyt sitä, millaisia merkityksiä heidän kirjallisiin jokiinsa liittyi.

Näiden maineikkaiden maaseudun miesten proosaa on Venäjällä tutkittu paljon. Astafjevin tiedetään ammentaneen schellingiläisestä luonnonfilosofiasta. Rasputin taas rinnasti siperialaisen luontoympäristön tuhoamisen perinteisen venäläisen elämäntavan katoamiseen. Zalygin oli merkittävä yhteiskunnallinen vaikuttaja, jonka kirjoitukset johtivat joidenkin jokea hyödyntävien modernisaatiotoimien perumiseen.

Vaille huomiota on jäänyt neuvostovenäläisen kyläproosan merkitys länsimaisen ekokriittikin näkökulmasta. Ekokriitikki on 1990-luvulla syntynyt ympäristötietoinen näkökulma ihmisen ja luonnon vuorovaikutuksen tutkimiseen kirjallisuudessa ja muissa kulttuurin tuotteissa. Alkuaikojen ekokriitikki oli kiinnostunut luontoa kuvaavasta angloamerikkalaisesta tietokirjallisuudesta, mutta 2000-luvun aikana sen näkökulmat ovat moninaistuneet. On muodostunut globaali ekokriittisten suuntausten ylikansallinen verkosto, johon tutkimukseni myöhäisneuvostoliittolaisen kirjallisuuden jokikuvauksista muodostaa uuden risteyskohdan.

Viktor Astafjevin joki oli Jenisei. Sinne sijoittuu hänen vuonna 1976 ilmestynyt kertomuskokoelmansa *Kuningaskala (Tsar-ryba)*, jonka Jenisei on ambivalentti kaiken elämän lähde, mutta myös julma rankaisija. Siitä ei oikein ota selvää, kuuluuko se luonnon vai kulttuurin piiriin. Näenkin Astafjevin Jenisein nämä kaksi maailmaa yhdistävänä siltana.

Valentin Rasputinin joki oli Angara. Rasputinin maine luonnon puolestapuhujana perustuu hänen 1970-luvun fiktiiviselle proosalleen siitä, miten Bratskin vesivoimalan rakentaminen rikkoi Angaran varren asukkaiden ympäristöoikeudenmukaisuutta vastaan. Ympäristöoikeudenmukaisuuden puolestapuhujana Valentin Rasputin oli Brežnevin Neuvostoliitossa vailla vertaa, ja ilman häntä Siperian maaseutuväestön ympäristöongelmista harva Moskovassa olisi kuullut.

Sergei Zalyginin joki oli Ob. Osoitan, miten Zalyginin *Ympäristöromaani*-nimisen romaanin (*Ekologičeski roman*, 1993) päähenkilön ja valtiovallan lukuisat väittelyt ja riidat heijastavat Venäjän 1900-luvun ympäristöajattelun kehitystä. Avaan myös molempien osapuolien retoriikkaa jokea hyödyntävien modernisaatioprojektien puolesta ja niitä vastaan. Pitkään tapahtumia läheltä seurannut vesi-insinööriekniikan tohtori Sergei Zalygin on mitä parhain tämän diskurssin muistiinpanija.

Zalygin käsittelee Neuvostoliiton ympäristöongelmia noosfäärin käsitteen kautta. Sen kehitti 1930-luvulla venäläis-ukrainalainen biosfääritutkimuksen uranuurtaja Vladimir Vernadski. Hän viittasi noosfäärillä biosfääriä laajempaan kokonaisuuteen, jossa ihmismieli nähdään maapallon geologiaan pysyvän jäljen jättävänä tekijänä. Vernadskin noosfääri oli aikaansa edellä, ja se onkin 2000-luvun ympäristöhumanistisessa tutkimuksessa yleistyneen antroposeenin käsitteen, ihmisen epookin, keskeinen taustatekijä. Zalyginin mielestä oli tärkeää pitää esillä vernadskilaista maailmankatsomusta seuraavaa kirjallisuutta, jota hän kutsui noosfäärikertomuksiksi. Kyse on aivan samanlaisesta kirjallisuudesta, josta nykypäivän kansainvälinen ekokriittinen tutkimus on kiinnostunut.

Työni esittelee sen otsikossakin olevan käsitteen, jota englanniksi kutsun termillä ”Imagined Riverography”. Suomeksi se voisi kääntyä vaikkapa ”kuvitteelliseksi joentieteeksi” tai ”kuvitelluksi jokigrafiaksi”. Käsitteen taustalla on Edward Saidin ajatus kuvitteellisesta

maantieteestä, jolla hän viittaa kuvien, tekstien ja diskurssien tuottamaan tietyn maantieteellisen tilan käsitykseen. Kirjallisuus merkitsee ja kuvittelee jokea tuottaen fyysisen maantieteen kanssa risteäviä tiloja, joista muodostuvaan kokonaisuuteen itse kuvitteellisen joentieteen käsitteellä viittaa. Joki ei siis ole vain sitä mitä se fyysisesti on, vaan myös sitä millaiseksi sen kuvittelemme. Se, joka ei ole koskaan käynyt vaikkapa Ob-joella, voi saada siitä käsityksen vain sen kautta, miten siitä kerrotaan. Lisäksi nämä kertomukset vaikuttavat myös paljasjalkaisen obilaisen käsitykseen joesta. Väitöstutkimuksessani olen ennen kaikkea selvittänyt Astafjevin, Rasputinin ja Zalyginin autobiografisen ja luonnonfilosofisen tuotannon kuvittelemaa jokigrafiaa.

Vaikka aineistoni on pääasiassa kirjoitettu neuvostoaikana, on se edelleen ajankohtaista, sillä uusin venäläinen kirjallisuus viittaa siihen käsitellessään Siperian jokiin liittyviä ympäristökysymyksiä. Työni johtopäätöksissä esittelen, miten Roman Sentšinin ja Mihail Tarkovskin 2010-luvun kirjat käyttävät hyväkseen Astafjevin sekä erityisesti Rasputinin tunnettuja tekstejä ja persoonia. Tarvetta heidän jokiesitystensä kierrättämiselle on, sillä esimerkiksi Bogutšanyssa rakennettiin paikallisväestön vastustuksesta huolimatta hiljattain loppuun neuvostoaikana kesken jäänyt Angara-joen patoava vesivoimalaitos.

Venäjän syrjäseudun ihmisen oikeus hyvään elinympäristöön on viime vuosina ollut esillä myös esimerkiksi silloin, kun Moskovan jätteitä varten alettiin rakentaa suurta kaatopaikkaa kauas pohjoiseen Arkangelin alueelle Šijesiin. Tuon suunnitelman ruohonjuuritason vastarinta onnistui kaatamaan.

Fiktiivisen kirjallisuuden lisäksi myös 1900-luvun lopun neuvostotiede käsitteli ihmisen ja luonnon suhdetta osin samankaltaisesti länsimaisen tutkimuksen kanssa. Väitöskirjassani tarkastelen akateemikko Dmitri Lihatšovin 1970-luvulla esittelemää kulttuurin ekologian käsitettä, joka on joiltakin osin päällekkäinen länsimaisessa tieteessä tunnetun kulttuuriekolgian kanssa. Lihatšovin kulttuurin ekologian keskeinen ajatus on, että ekologian tieteenä ei pitäisi keskittyä vain luontoympäristöjen hyvinvointiin vaan myös ihmiskulttuurien suojeluun. Näin siksi, että Lihatšovin mielestä luontoa ja kulttuuria ei voi erottaa toisistaan.

Vaikka Zalyginin, Astafjevin ja Rasputinin huoli venäläisestä luonnosta oli kotoperäistä ja heidän tapansa esittää jokea oli omaperäistä, he ovat osa laajempaa ympäristöliikettä. Paljon ympäristöongelmien yllärajaisesta luonteesta kertoo se, että ympäristöoikeudenmukaisuuteen, ihmisen rooliin maapallon muokkaajana ja luonnon hyvinvointiin liittyvät kysymykset nousivat kirjallisuudessa pintaan samaan aikaan ja samankaltaisesti niin länsimaissa kuin rautaesiripun toisella puolella Neuvostoliitossa. Näin siitä huolimatta, että neuvostoaajan venäläisen luonnonfilosofisen proosan takana oli luonteeltaan konservatiivis-nationalistinen ideologia, kun taas kansainvälinen ympäristötietoisuus liitetään yleensä liberalismiin ja internationalismiin.

Huoli ympäristön tilasta oli ja on yhteinen.

FM Mika Perkiömäen venäjän kielen ja kulttuurin alaan kuuluva väitöskirja *Imagined Riverography of Late Twentieth-Century Russian Prose* tarkastettiin julkisesti perjantaina 27.8.2021 kello 15 alkaen Tampereen yliopiston informaatioteknologian ja viestinnän tiedekunnassa. Vastaväittäjänä toimi Associate Professor Alexander Hugh Brookes (Memorial University of Newfoundland, Kanada) ja kustoksena professori emerita Arja Rosenholm.